

Araştırma Makalesi (Research Article)

Ayşe YARICI^{1*}

Murat BOYACI¹

¹ Ege Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, 35100, Bornova, İzmir, Türkiye

* Sorumlu yazar (Corresponding author):

ayse84_35@hotmail.com

Anahtar sözcükler: Çiftçi memnuniyeti, devlet desteği, İzmir, tarımsal danışmanlık hizmetleri, tarımsal yayım

Keywords: Farmer satisfaction, government support, İzmir, agricultural consultancy services, agricultural extension

Ege Üniv. Ziraat Fak. Derg., 2025, 62 (2):247-258

<https://doi.org/10.20289/zfdergi.1492105>

Çiftçilerin tarım danışmanlığı sistemine bakışları: İzmir İli örneği

Farmer' s perspectives on the agricultural consultancy system: the case of İzmir Province

* Makale, 1. yazarın yüksek lisans tezinin belirli bir bölümünden oluşturulmuştur.

Received (Alınış): 24.09.2024

Accepted (Kabul Tarihi): 12.01.2025

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada Tarımsal Yayım ve Tarım Danışmanlığı Hizmetlerinin işleyişini incelemek, çiftçilerin memnuniyetlerini ortaya çıkarmak ve sistemin iyileştirilmesine yönelik öneriler geliştirmek amaçlanmıştır.

Materyal ve Yöntem: Araştırmanın ana materyalini, İzmir'de 2022-2023 yıllarında danışmanlık hizmeti alan 149 çiftçiyle yüz yüze görüşülerek yapılan anketlerden elde edilen veriler oluşturmaktadır. Çiftçilerin danışmanlık hizmetinden faydalanma isteğini etkileyen faktörlerin belirlenmesinde lojistik regresyon analizi kullanılmıştır.

Araştırma Bulguları: Anket bulgularına göre çiftçiler en fazla hastalık ve zararlılarla mücadele ve desteklemelerle ilgili bilgi almaktadır. Danışmanlık hizmetleri sonucu gelirde ortalama %20.3'lük artış sağlanmıştır. Çiftçilerden %67.8'i devlet desteği olmasa da danışmanlıktan faydalanmaya isteklidir. Çiftçilerin danışmanlık hizmetine devlet desteği olmadan devam etme isteğinde etkili faktörler çiftçilerin danışmanların önerilerini uygulayabilmeleri ve danışmanı, konusunda uzman olarak görmeleridir.

Sonuç: Danışmanlık sisteminin genel olarak çiftçilere fayda sağladığı anlaşılmaktadır. Kırsal kesimde danışmanlık sisteminin daha iyi tanıtılması danışmanlık hizmetlerine ilgiyi arttıracaktır. Bu araştırmanın politika yapıcılara fikir vermesi ve İzmir ili açısından yayım çalışmalarına katkı sağlaması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

ABSTRACT

Objective: In this research, it is aimed to examine the functioning of Agricultural Extension and Agricultural Consultancy Services the satisfaction of farmers and to develop suggestions for improving the system.

Material and Method: The main material of the research consists of data obtained from surveys conducted by face-to-face interviews with 149 farmers who received consultancy services in İzmir in 2022-2023. Logistic regression analysis was used to determine the factors affecting farmers' willingness to benefit from consultancy services.

Results: According to survey findings, farmers mostly receive information about disease pest control and supports. Result of consultancy services, average of 20.3% increase in income was achieved. 67.8% of farmers are willing to benefit from consultancy even if there is no government support. Factors affecting farmers' desire to continue consultancy services without government support are that farmers can implement the consultants' suggestions and see the consultant as an expert in the field.

Conclusion: It is understood that the consultancy system generally benefits farmers. Better promotion of the counseling system in rural areas will increase interest in consultancy services. It is thought that this research is important in terms of giving ideas to policy makers and contributing to the publication studies for the province of İzmir.

GİRİŞ

Tarım ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlarıyla, toplumun bütün kesimlerini yakından ilgilendiren bir sektör olup ülkelerin kalkınmasında önemli rol oynamaktadır. Küreselleşen ekonomik sistemle rekabet gücü artan, hızla değişen pazar şartları, tarım sektörünün önemini artırmaktadır (Koçak, 2012). Kırsal kesimin gelişmelere ayak uydurmasında en önemli araçlardan birinin tarımsal yayım olduğu söylenebilir. Son 30 yılda dünyadaki gelişmeler, kamu kuruluşlarının ekonomideki rollerinin azalması yönünde olmuş ve yayım hizmetlerinde kamunun rolü azalmaya başlamıştır. Özel sektörün, çiftçi örgütlerinin etkinlikleri artarken, yayımın finansmanında çiftçi katılımı teşvik edilmiştir. Finansal katılım çiftçi örgütlerine ödenen aidatlarla, bu örgütlerde yayım elemanlarının istihdam edilmesiyle veya hizmet karşılığı ödenen ücretlerle sağlanmıştır (Boyacı & Yıldız, 2014). Finansman katılımı, yayım ve araştırma gündemlerinin belirlenmesinde çiftçilerin söz sahibi olmalarına daha fazla fırsat vermiştir. Avrupa Birliği üyesi ülkelerde kamu, ziraat odaları, üretici örgütleri, şirketler gibi farklı aktörler yayım hizmetlerini sundukları çoğulcu bir yapı bulunmaktadır.

Türkiye’de Tarımsal Yayım kavramı ilk kez 1938 yılında toplanan “Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresinde” literatüre geçmiştir (Boyacı, 1996). Türkiye’de yayımın 1943 yılında Ankara, Eskişehir ve Manisa illerinde başlanan örgütlenme, ülke genelinde 1958’de tamamlanmıştır. İlerleyen yıllarda ülke koşullarına cevap verebilmek amacıyla Bakanlık bünyesinde örgütlenme ve işleyişle ilgili çeşitli reorganizasyonlar yapılmıştır (Boyacı & Yıldız, 2011). 18.04.2006 tarihli ve 5488 sayılı Tarım Kanunu’nun 9’uncu maddesine dayanılarak hazırlanan “Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerinin Düzenlenmesine Dair Yönetmelik” ile Türkiye’de çoğulcu ve AB standartlarında tarımsal yayım ve danışmanlık faaliyetlerine zemin oluşturulması hedeflenmiştir (Gülkök, 2015). Yönetmelikle ilk defa yasal olarak yayımcı ve danışmanlık kavramlarının tanımları yapılmıştır. Bu kapsamda, hizmet sunumunun özelleştirilmesi ve hizmet verenlerin çeşitlendirilmesi ile çiftçilerin tarımsal danışmanlık sistemine dâhil olup, tebliğde yayınlanan şartları taşıyan yetkilendirilmiş oda, üretici örgütü veya serbest tarım danışmanlarına sundukları hizmet karşılığında Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından her yıl destekleme ödemesi yapılmaktadır. Tarım danışmanı kontrolünde, tarımsal üretimde tarladan sofraya gıda güvenliğini sağlamak, doğru ve yeterli girdi kullanımıyla tarımsal üretimde kalite ve verimliliği artırmak, hayvan refahını sağlamak, kırsal alanda bilgiye erişimi kolaylaştırmak gibi faaliyetler yürütülmektedir (Toy, 2021).

Tarımsal ürünlerin daha kaliteli olmasının beklenmesi ve tarım ürünlerine olan talebin her geçen gün artması danışmanlara olan ihtiyacı artırmaktadır. Hızlı bilgi akışı ve geri besleme, etkin ve yerinde kontrol, arz ve talebe göre yönlendirme, üretimin planlanması gibi hedefler tarım danışmanlığını oldukça önemli kılmaktadır (Kızılaslan & Erdemir, 2013; Aydoğdu & Altun, 2019).

Bu çalışmada İzmir ilinde tarımsal danışmanlık hizmetlerinin işleyişi incelenmektedir. Danışmanlık hizmeti alan çiftçilerin kişisel ve işletme özellikleri, danışmanlarla iletişimleri, danışmanlık hizmetlerinden memnuniyet düzeyleri gibi konuların belirlenmesi ve sistemin iyileştirilmesine yönelik önerilerin geliştirilmesi amaçlanmıştır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırmanın birincil verileri anket çalışmasıyla derlenmiştir. İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü kayıtlarına göre (2022) ilde 710 çiftçi danışmanlık hizmeti almaktadır (Anonymous, 2022a). Bu çiftçilerden oransal örnekleme yöntemi (%6 hata payı; %90 güven aralığı) ile anket yapılacak çiftçi sayısı 149 olarak hesaplanmıştır. Örnek hacmi oransal örnekleme yöntemi ile aşağıdaki formüle göre hesaplanmıştır (Newbold, 1995).

n = Örnek hacmi

N = Danışmanlık Hizmeti Alan Çiftçi Sayısı

p = Örneğe Girecek Çiftçilerin Oranı

$\sigma_{\hat{p}_x}^2$ = Varyans

$$n = \frac{Np(1-p)}{(N-1)\sigma_{\hat{p}_x}^2 + p(1-p)}$$

Tarımsal danışmanlık hizmeti alan çiftçiler ilçelerdeki paylarına göre dağıtılmıştır. Görüşülecek çiftçiler tesadüfen belirlenmiş olup Bayındır, Çiğli ve Kınık ilçelerinden örnek hacmine giren çiftçi olmamıştır (Çizelge 1).

Çizelge 1. 2022 danışmanlık hizmeti alan ilçeler ve çiftçi sayısı

Table 1. Districts and number of farmers receiving consultancy services in 2022

İlçe	Çiftçiler		Örnek Hacmi	
	Sayı	Payı (%)	Sayı	Payı (%)
Bayındır	2	0.3	0	0
Bergama	250	35.2	53	35.6
Çiğli	7	1	0	0
Dikili	63	8.9	13	8.7
Kemalpaşa	146	20.6	32	21.5
Kınık	2	0.3	0	0
Kiraz	50	7	10	6.7
Menderes	50	7	10	6.7
Menemen	18	2.5	5	3.4
Ödemiş	50	7	10	6.7
Torbalı	72	10.2	16	10.7
Toplam	710	100.0	149	100.0

Kaynak: (Anonymous, 2022a)

Çalışmada yüzdeler, ortalamalar gibi tanımlayıcı istatistikler yanında bazı özellikleri karşılaştırmak amacıyla Kruskal Wallis, Mann Whitney U testleri kullanılmıştır. Ayrıca çiftçilerin danışmanlık hizmetinden faydalanma isteğini etkileyen faktörler için lojistik regresyon analizi yapılmıştır. Verilerin analizinde IBM SPSS v25 programı kullanılmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Çiftçilere ilişkin bilgiler

Tarım danışmanından hizmet alan çiftçilerin 140'ı (%94) erkek, 9'u (%6) kadındır. Çiftçilerin 21-84 arasında değişen yaşlarının ortalaması 51.3'tür. Çiftçilik deneyimi ortalaması da 24.8 yıldır. Çiftçilerin 131'i (%87.9) evlidir. Eğitim süresi ortalama 8.1 yıldır. Ailedeki birey sayısı 1-9 arasında olup, ortalaması 3.7'dir. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre; 2023 yılında ailedeki birey sayısı Türkiye'de 3.1, İzmir'de 2.8'dir (TÜİK, 2024).

Çiftçilerin %88.6'sı Ziraat Odalarına; %42.3'ü Tarım Kredi Kooperatiflerine, %32.2'si Damızlık Sığır Yetiştiriciliği Birliği'ne, %24.8'i TARİŞ'e ve %21.5'i de Arı Yetiştiricileri Birliği'ne üye olduğunu belirtmiştir.

Çiftçi geliri düzeyi

Anket çalışmalarının yürütüldüğü dönemde (2022 yılı) aylık asgari ücret 5500 TL (Anonymous, 2024a) olup; çalışmada bu rakam alınarak gelir düzeyi incelenmiştir. Çiftçilerin %4'ünün aylık gelirleri asgari ücret ve altında, %42.3'ünün ise asgari ücretin iki katından fazladır (Çizelge 2).

Çizelge 2. Çiftçilerin aylık gelir (TL) aralıkları

Table 2. Monthly income (TL) ranges of the farmers

Aylık gelir	Sayı	Payı (%)
5500 TL	6	4.0
5501-8000 TL	25	16.8
8001-10000 TL	23	15.4
10001- 12000 TL	32	21.5
12001 TL ve üzeri	63	42.3
Toplam	149	100.0

İşletmelerde çalışan işgücü

İşletmelerde aile bireylerinden ortalama 1.3 kişi çalışırken, çiftçilerin %26.8'i aileden kimsenin tarımda çalışmadığını ve ücretli işçi çalıştırdıklarını belirtmişlerdir. Çoğunlukla aile işgücü kullanan işletmeler iş yoğunluğuna göre veya sezonda yevmiyeli işçi çalıştırırken, %5.4'ü işletmede devamlı olarak bir ücretli işçi, %5.4'ü ise iki ücretli işçi çalıştırmaktadır.

İşletmelere ilişkin bazı bilgiler

Destekleme Tebliğine (no:2023/48) göre tarımsal danışmanlık hizmeti sunan kişi veya kuruluşların desteklenmesi için tarımsal işletmelerde bahçe bitkilerinde en az 10 dekar, tarla ziraatında kuruda en az 100 dekar, suluda en az 50 dekar alanda üretim yapılması gerekmektedir. Hayvancılıkta; süt sığırcılığı yapan işletmelerde en az 10'u sağmal olmak kaydıyla en az 20 baş sığır, besi sığırcılığı yapan işletmelerde en az 20 erkek hayvan olmak kaydıyla en az 50 baş sığıra sahip olmak gerekmektedir. Arıcılıkta en az 30 arı kolonisine sahip olunmalıdır (Anonymous, 2024b). Anket yapıldığı dönemde 2022 yılı Destekleme Tebliğinde (no:2021/39) arıcılıkta en az 50 arı kolonisine sahip olma şartı varken (Anonymous, 2022b), son tebliğde (no:2023/48) bu sayı 30'a düşürülmüştür.

İşletmelerin %34.9'u sadece bitkisel üretim (bahçe bitkileri %15.4, tarla bitkileri %19.5) faaliyetinde bulunmaktadır. Sadece hayvancılık yapanların oranı %24.9 (arıcılık %10.1, büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık %14.8) olup, bitkisel üretim ve hayvancılık yapanların oranı %40.3'tür. Tarla ziraatında pamuk, mısır, ayçiçeği, buğday, sebze üretimi; bahçe bitkilerinde zeytin, kiraz üretimi, hayvancılık işletmelerinde ise ağırlıklı olarak büyükbaş hayvancılık ve arıcılık yapılmaktadır.

Arazi tasarruf şekillerine göre çiftçilerden %80.5'i (120 kişi) mülk arazi, %52.3'ü (78 kişi) kiralık, %11.4'ü (17 kişi) ortak arazi işlemektedir. Bazı çiftçilerin işletmeleri mülk, kira ve ortak arazilerden oluşmaktadır. İşletmelerin arazi genişlikleri 3-900 dekar arasında ve ortalama 122 dekadır. Bu genişliğin yüksek olduğu söylenebilir. Bunun temel nedeninin tarımsal danışmanlık desteğinden faydalanabilmek için belirlenen kriterlerden kaynaklandığı düşünülmektedir. Çiftçilerin mülk arazi varlığı ise ortalama 55.9 dekadır. Arazilerin büyük kısmında sulu tarım yapılmaktadır.

İzmir ili Türkiye'de süt üretimine dayalı koyun-keçi yetiştiriciliğinin ve süt sığırcılığının önemli merkezlerindendir (Anonymous, 2022c). Süt sığırı yetiştiren çiftçilerin (49 kişi) 3-250 arasında hayvanı olup, ortalama hayvan sayısı 40.4 baştır. Besi sığırı yetiştiren çiftçilerin (39 kişi) ortalama hayvan sayısı 28 baştır. Çiftçilerin %16.1'inin (24 kişi) küçükbaş hayvanı (koyun) olmakla birlikte ortalama koyun sayısı 45.1 baştır. Çiftçilerin %4'ü (6 kişi) de keçi yetiştirmektedir. Çiftçilerin küçük bir kısmı ailelerinin gereksinimleri için tavuk beslemektedirler. Ankete katılan bir çiftçi 50 bin adet etlik tavuk beslemektedir. Çiftçilerin %22.8'inin (34 kişi) arı kovanı olup, ortalama kovan sayısı 213.5'tir. Çiftçilerin toplam bal üretimi 471 kg olup; kovan başına ortalama 13.9 kg bal üretilmektedir.

İnternet ve sosyal medya kullanma durumu

Çiftçilerin internet ve sosyal medyaya erişimini en fazla cep telefonundan (3.3) sağladıkları görülmektedir (Çizelge 3). Daha genç olan çiftçilerin internet ve sosyal medyaya cep telefonundan erişimi yüksektir.

Çizelge 3. Çiftçilerin internet ve sosyal medyaya erişimini sağladıkları cihazlar

Table 3. Devices through which farmers provide access to the internet and social media

İnternet Erişimi	Hiç		Nadiren		Ara sıra		Sık sık		Her zaman		Ortalama
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Cep Telefonu (Akıllı)	33	22.1	10	6.7	19	12.8	54	36.2	33	22.1	3.3
Laptop, Notebook	123	82.6	7	4.7	14	9.4	2	1.3	3	2.0	1.4
Masaüstü bilgisayar	133	89.3	5	3.4	7	4.7	3	2.0	1	0.7	1.2
Tablet	139	93.3	1	0.7	4	2.7	3	2.0	2	1.3	1.2

Çiftçilerin ihtiyaç duyduğu bilgiler ve edindikleri kaynaklar

Çiftçilerin tarımsal bilgiye ulaşmada tercih ettikleri kaynaklar Çizelge 4'te sunulmuştur. Çiftçiler kaynak olarak tarım danışmanını (3.8) daha yoğun kullanmaktadırlar. Tarım danışmanın arkasından, tarım il ve ilçe müdürlükleri (2.7), komşu/akraba (2.7) ve zirai ilaç bayileri (2.6) gelmektedir. Bu bilgi kaynaklarının dışında 12 çiftçi ihtiyaç duyduğu bilgileri bulabilmek için internetten, veteriner hekim ve ziraat odasından da faydalanmaktadır. Aynı zamanda çiftçiler farklı kaynaklara yöneldiklerini ve bilgileri karşılaştırarak sorunları çözmeye çalıştıklarını belirtmişlerdir. Çiftçilerin %75.2'si tarımla ilgili toplantı seminer, tarla günü gibi etkinliklere katılmıştır. Balıkesir'de yapılan bir çalışmaya göre de tarımsal danışmanlık hizmeti alan çiftçilerin %87.5'inin birincil bilgi kaynağı tarım danışmanıdır (İmamoğlu, 2017). Derman (2010)'ın çalışmasında ise üreticilerin tarımla ilgili konularda öncelikle %81 ile tarım il/ ilçe müdürlüğü elemanlarını, %16,9 ile tarım danışmanını tercih ettiği tespit edilmiştir.

Çizelge 4. Çiftçilerin tarımla ilgili teknik bilgi ihtiyacı halinde tercih ettiği kaynaklar

Table 4. Sources preferred by farmers when they need technical information about agriculture

Bilgi Kaynakları	Hiç		Nadiren		Ara sıra		Genellikle		Daima		Ortalama
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Tarım Danışmanı	7	4.7	11	7.4	26	17.4	66	44.3	39	26.2	3.8
Tarım İl/ilçe Müdürlüğü	44	29.5	12	8.1	43	28.9	38	25.5	12	8.1	2.7
Komşu, Akraba	27	18.1	22	14.8	76	51.0	20	13.4	4	2.7	2.7
Zirai İlaç Bayileri	50	33.6	10	6.7	43	28.9	37	24.8	9	6.0	2.6
Kooperatif	62	41.6	12	8.1	29	19.5	38	25.5	8	5.4	2.5
Gazete, Radyo, TV	45	30.2	26	17.4	42	28.2	31	20.8	5	3.4	2.5
Birlikler	64	43.0	15	10.1	33	22.1	23	15.4	14	9.4	2.4
Üniversiteler	113	75.8	16	10.7	14	9.4	6	4.0	-	-	1.4

Faaliyet alanlarına göre çiftçilerin tarımla ilgili teknik bilgi ihtiyacı olduğunda başvurdukları bazı kaynaklar arasında anlamlı farklılıklar vardır. Kooperatifleri ve zirai ilaç bayilerini tarla bitkileri ile uğraşan; birlikleri arıcılıkla uğraşan; tarım danışmanını ise arıcılık ve bahçe bitkileri ile uğraşan çiftçiler daha çok tercih etmektedirler (Çizelge 5).

Çizelge 5. Çiftçilerin faaliyet alanına göre tarımla ilgili teknik bilgi ihtiyacı halinde tercih ettiği kaynaklar (Kruskal Wallis Testi)

Table 5. Sources preferred by farmers when they need technical information about agriculture according to their field of activity (Kruskal Wallis Test)

Bilgi Kaynakları	Faaliyet alanı	Sayı	Sıra ortalaması	Khi kare değeri	Serbestlik derecesi	p değeri
Tarım Danışmanı	Bahçe bitkileri	23	92.04	17.084***	4	0.002
	Tarla bitkileri	29	73.95			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	57.18			
	Arıcılık	15	103.30			
	Karma	60	68.43			
Tarım İl/ilçe Müdürlüğü	Bahçe bitkileri	23	67.41	3.095	4	0.542
	Tarla bitkileri	29	66.67			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	76.52			
	Arıcılık	15	78.67			
	Karma	60	80.46			
Komşu, Akraba	Bahçe bitkileri	23	62.96	6.874	4	0.143
	Tarla bitkileri	29	67.12			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	87.27			
	Arıcılık	15	68.43			
	Karma	60	80.57			

Çizelge 5. Devamı

Table 5. Continued

Bilgi Kaynakları	Faaliyet alanı	Sayı	Sıra ortalaması	Khi kare değeri	Serbestlik derecesi	p değeri
Zirai İlaç Bayileri	Bahçe bitkileri	23	78.87	25.766***	4	0.000
	Tarla bitkileri	29	101.07			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	57.39			
	Arıcılık	15	41.00			
	Karma	60	75.88			
Kooperatif	Bahçe bitkileri	23	79.76	21.794***	4	0.000
	Tarla bitkileri	29	102.29			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	65.48			
	Arıcılık	15	47.63			
	Karma	60	70.32			
Gazete, Radyo, TV	Bahçe bitkileri	23	69.54	0.962	4	0.915
	Tarla bitkileri	29	77.64			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	78.93			
	Arıcılık	15	79.30			
	Karma	60	73.30			
Birlikler	Bahçe bitkileri	23	44.93	44.026***	4	0.000
	Tarla bitkileri	29	59.79			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	87.86			
	Arıcılık	15	128.53			
	Karma	60	75.78			
Üniversiteler	Bahçe bitkileri	23	88.09	7.200	4	0.126
	Tarla bitkileri	29	71.38			
	Hayvancılık (b.ve k. baş)	22	68.30			
	Arıcılık	15	85.17			
	Karma	60	71.65			

Önem düzeyi *** $p < 0.01$ **Çiftçilerin tarım danışmanlığı hizmeti ile ilgili değerlendirmeleri ve danışmanlarla ilişkileri**

Çiftçilerin %65.1'i 3-5 yıl, %20.1'i 6-8 yıl, %10.7'si de 1-2 yıldır tarım danışmanından hizmet almaktadır. Hizmet alanların %61.7'si ziraat mühendisinden, %16.8'i tekniker-teknisyenden ve %5.4'ü veteriner sağlık teknisyeninden yararlanırken, %16.1'i danışmanın unvanını bilmemektedir (Çizelge 6). Bilmiyorum diyenlerin büyük kısmı danışmanını kooperatif, birlik elemanı olarak görmektedir.

Çizelge 6. Çiftçilerin hizmet aldıkları tarım danışmanının unvanları

Table 6. Titles of the agricultural consultant from whom farmers receive service

Unvanlar	Sayı	%
Ziraat Mühendisi	92	61.7
Tekniker – Teknisyen	25	16.8
Veteriner Sağlık Teknikeri-Teknisyeni	8	5.4
Bilmiyorum	24	16.1
Toplam	149	100.0

Çiftçilerin %56.4'ü her zaman, %32.9'u genellikle tarım danışmanlarına ulaşabildiklerini, %3.4'ü ise hiç ulaşamadıklarını belirtmişlerdir. Çiftçiler danışmanlara telefonla sık sık ulaştıklarını, danışmanla mesajlaşarak da bilgi alış-verişi yaptıklarını dile getirmişlerdir. Çiftçilerin %39.6'sı tarım danışmanı ile 15 günde bir, %23.5'i haftada bir veya fazla, %19.5'i de ayda bir görüşmektedir. Bu konuda yapılan benzer bir çalışmada üreticilerin %34.8'i 15 günde bir %44.5'i haftada bir, %15.4'ü ayda bir danışmanları ile görüştüğünü belirtmişlerdir (Cengiz, 2018). Başka bir çalışmada en yüksek görüşme sıklığı haftada 1-2 (%52) olarak belirlenmiştir (Kızılaslan & Çakmak, 2012).

Çiftçiler, tarım danışmanının kendisine ayırdığı zamanın yeterli olduğunu (3.7) ve danışmanın onların sorunlarına çözüm bulabildiğini (3.7) belirtmişlerdir (Çizelge 7).

Çizelge 7. Çiftçilerin tarım danışmanı ile görüşmeleri

Table 7. Farmers opinions about agricultural consultants

Görüşler	Hiç		Çok az katılıyorum		Kısmen katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle katılıyorum		Ortalama
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Bana ayırdığı zaman yeterlidir	9	6.0	7	4.7	19	12.8	93	62.4	21	14.1	3.7
Sorunlarıma çözüm bulabiliyor	7	4.7	6	4.0	29	19.5	83	55.7	24	16.1	3.7
Çalışmalarında fikirlerimi alır	8	5.4	9	6.0	55	36.9	56	37.6	21	14.1	3.5
Çalışmaları koşullarıma uygun	6	4.0	8	5.4	57	38.3	62	41.6	16	10.7	3.5
Önerileri önceliklerime uyumlu	5	3.4	9	6.0	70	47.0	50	33.6	15	10.1	3.4

Çiftçiler danışmanlarla görüşme tarzlarını; sorun olduğunda (4.3), danışmanlar gelip gittikçe (3.7) ve danışmanın bürosunu ziyaret ederek (2.5) şeklinde belirtmişlerdir (Çizelge 8). Çiftçilerin tarım danışmanına ulaşmalarında problem yaşamadıkları tespit edilmiştir.

Çizelge 8. Çiftçilerin tarım danışmanı ile görüşme şekli/durumu

Table 8. The way/situation of farmers meeting with the agricultural consultant

Tarım danışmanı ile görüşme	Hiç		Nadir		Bazen		Genellikle		Daima		Ortalama
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Sorun olduğunda görüşürüm	4	2.7	4	2.7	11	7.4	59	39.6	71	47.7	4.3
Onlar gelip-gittikçe görüşürüz	3	2.0	12	8.1	29	19.5	83	55.7	22	14.8	3.7
Düzenledikleri toplantılarda görüşürüm	44	29.5	17	11.4	48	32.2	35	23.5	5	3.4	2.6
Bürosuna giderim	60	40.3	15	10.1	27	18.1	33	22.1	14	9.4	2.5

Çiftçilerin danışmana danıştıkları konular ve aldıkları bilgiyi yeterli bulma düzeyleri

Çiftçilerin en fazla yardım istedikleri konuların başında, hastalık ve zararlılarla mücadele (3.0), destekleme konuları ve ilgili bürokratik işlemler (2.9), gübreleme (2.1), yetiştiricilik ve bakım işleri (2.0) gelmektedir. Hasat-harman, tarımsal mekanizasyon, proje danışmanlığı, ekim dikim konusunda bilgiye daha az ihtiyaç duymaktadırlar. Çiftçiler özellikle hastalık ve zararlı mücadelesi ile ilgili aldıkları bilgiyi (4.3) kesinlikle/oldukça yeterli bulmaktadırlar. Çiftçilerin danışmanların verdikleri bilgiyi kısmen yeterli buldukları konular tarımsal mekanizasyon, tarım sigortası, proje danışmanlığı, hayvan sağlığı konularıdır (Çizelge 9). Aslında yetersiz buldukları konular aynı zamanda çiftçilerin danışmanlardan en az bilgi talep ettikleri konulardır. Bu sonuçta etkili olan unsurun çiftçilerin danışmana başvurup, yeterli bilgi alamamalarından değil, bu konularda danışmana başvurma gereği duymamalarından kaynaklandığı düşünülmektedir. Genel olarak çiftçiler danışmanlardan aldıkları bilgilerin yeterli ve tatmin edici olduğunu belirtmişlerdir.

Çizelge 9. Çiftçilerin hangi konularda ne sıklıkta* danışmana başvurdıkları ve aldıkları bilgileri yeterli bulma düzeyleri****Table 9.** How often* do farmers seek advice on which issues and to what extent do they find the information they receive sufficient

Danışılan konular	Hiç		Nadir		Bazen		Genellikle		Daima		Başvuru sıklığı ortalaması*	Yeterlilik düzeyi ortalaması**
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%		
Hastalık/zararlı mücadelesi	56	37.6	8	5.4	7	4.7	35	23.5	43	28.9	3.0	4.3
Destekleme konuları	44	29.5	12	8.1	33	22.1	40	26.8	20	13.4	2.9	3.8
Gübreleme	84	56.4	10	6.7	18	12.1	31	20.8	5	3.4	2.1	3.8
Yetiştiricilik/ bakım işleri	88	59.1	12	8.1	16	10.7	24	16.1	8	5.4	2.0	3.8
Hayvan bakım/ besleme	98	65.8	3	2.0	16	10.7	22	14.8	10	6.7	1.9	3.8
Hayvan sağlığı	95	63.8	9	6.0	23	15.4	11	7.4	11	7.4	1.9	3.4
Tarım sigortası	99	66.4	14	9.4	20	13.4	13	8.7	3	2.0	1.7	3.2
Sulama	107	71.8	10	6.7	16	10.7	12	8.1	4	2.7	1.6	3.8
Tohumluk	116	77.9	3	2.0	9	6.0	15	10.1	6	4.0	1.6	3.9
Arcılık	119	79.9	4	2.7	6	4.0	6	4.0	14	9.4	1.6	3.8
İyi tarım uygulamaları	112	75.2	5	3.4	16	10.7	12	8.1	4	2.7	1.6	3.5
Organik tarım	125	83.9	2	1.3	6	4.0	2	1.3	14	9.4	1.5	3.9
Satış-pazarlama	119	79.9	3	2.0	13	8.7	11	7.4	3	2.0	1.5	3.5
Ekim-dikim	116	77.9	9	6.0	14	9.4	7	4.7	3	2.0	1.5	3.6
Proje danışmanlığı	121	81.2	7	4.7	15	10.1	5	3.4	1	0.7	1.4	3.4
Tarımsal mekanizasyon	128	85.9	6	4.0	6	4.0	6	4.0	3	2.0	1.3	3.1
Hasat-harman	129	86.6	5	3.4	9	6.0	3	2.0	3	2.0	1.3	3.5

*1. hiç, 2.nadir, 3.bazen, 4.genellikle, 5.daima

**1. kesinlikle yetersiz, 2.yetersiz, 3.kısmen yeterli, 4.yeterli, 5. kesinlikle yeterli

Çiftçilerin tarım danışmanlarından elde ettikleri faydalar

Çiftçiler tarım danışmanının verdiği 10 öneriden 6.2'sini yaptıklarını belirtmişlerdir. Çiftçilerin %12.1'inin danışmanın önerilerinin hepsini yaptığını, %4'ünün danışmanın hiçbir önerisini yapmadıkları tespit edilmiştir. Şanlıurfa'daki bir çalışmada üreticilerin %70.7'si danışmanın önerilerini uyguladıklarını belirtmiştir (Kara vd., 2009).

Tarımsal danışmanlık hizmetinin çiftçilere sağladığı faydalar; ürün kalitesinin iyileşmesi (3.2), üretim artışı (3.1), gelir artışı (2.9) olarak sıralanmıştır (Çizelge 10). Çiftçilerin tarım danışmanı ile ortalama %20.3 gelir artışı sağladıkları saptanmıştır. Çiftçilerin %15.4'ü hiç artış sağlamadığını, bazıları da rakam vermenin mümkün olmadığını söylemişlerdir. Çiftçilerin danışmanların etkisi ile ilgili yorumları; "üretim arttı ama geliri pek etkilemedi", "50-60 meyve ağacını bile kurtarsak yeter", "Az kalsın tarımı bırakıyordum", "Gelir, ürün bazında pek belli olmuyor", "Yeni tohum çeşitleri verim kaybını önüyor", "İyi tarım sayesinde gelirim arttı", "Sunı mera ve silaj kullan dedi, verim arttı." şeklinde özetlenebilir.

Çizelge 10. Çiftçinin tarım danışmanı ile elde ettiği faydalar**Table 10.** Benefits farmers gain from agricultural consultants

Katkı sunulan konular	Hiç		Düşük		Kısmen		İyi		Çok		Ortalama
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
Ürün kalitesi iyileşti	17	11.4	10	6.7	57	38.3	52	34.9	13	8.7	3.2
Üretimim arttı	21	14.1	16	10.7	49	32.9	47	31.5	16	10.7	3.1
Gelirim arttı	23	15.4	17	11.4	68	45.6	31	20.8	10	6.7	2.9

Çiftçilerin tarım danışmanına ödeme yapma ve hizmet almaya devam etme isteği

Çiftçilerden %67.8'i danışmanlık hizmeti almaya devam etme arzusunda iken, %19.5'i istekli değil, %12.8'i de kararsızdır (Çizelge 11). Çiftçilerin hiçbiri tarım danışmanına herhangi bir ödeme yapmamaktadır. Genel olarak çiftçiler danışmanlıktan faydalanmak istediklerini ancak, bazı çiftçiler devlet desteği olmaması durumunda hizmetin kooperatif, birlik ya da oda bünyesinde verilmesini önermişlerdir.

Devlet desteği olmasa da danışmanlık hizmeti alma isteği, çiftçilerin yaşı, toplam işlediği arazi varlığı ve sahip olduğu hayvan varlığına göre farklı değildir. Buna karşın, alınan hizmetler ve memnuniyet eğilimleri çiftçilerin devlet desteği olmasa da danışmanlık hizmeti almaya devam etmelerinde etkili görülmektedir. Sorunlarla karşılaştığında danışmana başvurular, danışmana ulaşabilme, danışmanın ayırdığı zaman yeterli bulmalar, danışmanın sorunlara çözüm bulabilmesi, danışman önerilerinin çiftçilerin öncelikleriyle uyumlu olması, danışmanın işletmeyi ziyaret/kontrol etmesi, danışmanın önerilerini yapabilme durumu çiftçilerin devlet desteği olmasa da danışmanlık hizmeti alma isteklerini arttırmaktadır (Çizelge 11).

Çizelge 11. Devlet desteği olmasa da danışmanlık hizmetlerinden yararlanma isteğinin bazı çiftçi özelliklerine göre karşılaştırılması (Mann Whitney U Testi)

Table 11. Comparison of the willingness to benefit from consultancy services even without government support according to some farmer characteristics (Mann Whitney U Test)

Özellikler	Faydalanma isteği	Sayı	Sıra ortalaması	Sıra toplamı	Mann-Whitney U	Z	p değeri
Yaş	İstemiyor	29	66.03	1915	1449	-0.09	0.93
	İstiyor	101	65.35	6600			
Toplam işlenen arazi (dekar)	İstemiyor	26	51.31	1334	983	-1.31	0.19
	İstiyor	91	61.2	5569			
Büyükbaş varlığı	İstemiyor	13	25.42	330.5	239.5	-0.29	0.77
	İstiyor	39	26.86	1047.5			
Sorunlarla karşılaştığında danışmana başvurma	İstemiyor	29	40.41	1172	737***	-4.41	0
	İstiyor	101	72.7	7343			
Sorun olduğunda danışmana ulaşabilme	İstemiyor	29	39.79	1154	719***	-4.72	0
	İstiyor	101	72.88	7361			
Danışmanın ayırdığı zaman yeterli bulma	İstemiyor	29	42.17	1223	788***	-4.44	0
	İstiyor	101	72.2	7292			
Danışmanın sorunlara çözüm bulabilmesi	İstemiyor	29	41.22	1195.5	760.5***	-4.41	0
	İstiyor	101	72.47	7319.5			
Danışman önerilerinin çiftçi öncelikleriyle uyumlu olması	İstemiyor	29	45.33	1314.5	879.5***	-3.55	0
	İstiyor	101	71.29	7200.5			
Danışmanın işletmeyi ziyaret/kontrol etmesi	İstemiyor	29	41.45	1202	767***	-4.16	0
	İstiyor	101	72.41	7313			
Danışmanın önerilerini yapabilme durumu	İstemiyor	29	38.74	1123.5	688.5***	-4.79	0
	İstiyor	101	73.18	7391.5			

Önem düzeyi *** $p < 0.01$.

Çiftçilerin danışmanlık hizmetine devlet desteği olmasa da devam etme isteğinde danışmanların önerilerini işletmelerinde uygulayabilmeleri/yapabilmeleri ve danışmanı, konusunda uzman olarak görebilmeleri yani bilgilerine güven duymuş olmaları en etkili faktörler olarak belirlenmiştir (Çizelge 12).

Çizelge 12. Çiftçilerin danışmanlık hizmeti alma isteğinde etkili faktörler (Lojistik Reg.)**Table 12.** Factors affecting farmers' desire to receive consultancy services (Logistics Reg.)

Variables in the Equation	B	S.E.	Wald	Df	Sig.	Exp(B)
Constant	-0.492	0.191	6.624	1	0.01	0.611
Model Summary	-2 Log likelihood		Cox & Snell R Square		Nagelkerke R Square	
	123.224a		0.233		0.317	
Hosmer and Lemeshow Test	Chi-square		Df		Sig.	
	4.386		6		0.625	
Variables in the Equation	B	S.E.	Wald	Df	Sig.	Exp(B)
Constant	-7.164	1.591	20.281	1	0	0.001
Çiftçilerin önerileri yapabilmeleri	1.136	0.382	8.838	1	0.003	3.113
Çiftçilere göre danışmanın uzmanlık düzeyi	0.719	0.3	5.758	1	0.016	2.053

Çiftçilerden %48.3'ü danışmanlık hizmeti için ücret ödemeye isteksiz, %29.5'i istekli ve %22.1'i kararsızdır(Çizelge 13).Ücret ödemeye istekli olanlar ortalama 1.710 TL ödeyebileceklerini söylemişlerdir. Kararsızlar ücrete göre karar verebileceklerini, ücret ödemeleri durumunda danışmandan daha fazla hizmet talep edeceklerini belirtmişlerdir. Kara vd. (2009), devlet danışmana ücret ödemeyi bırakırsa, üreticilerin %51.72'nin ücret ödemeyeceğini saptamışlardır. Genel olarak çiftçiler Tarım Danışmanlığı Sisteminin devam etmesini istemekte ancak, hizmet bedeli ödemeyi istememektedirler.

Çizelge 13. Çiftçilerin danışmanlık hizmeti için ücret ödeme durumu**Table 13.** Fee payment status of farmers for consultancy services

Ücret ödeme durumu	Sayı	%
Hayır	72	48.3
Evet	44	29.5
Kararsızım	33	22.1
Toplam	149	100.0

SONUÇ VE ÖNERİLER

İzmir'de yürütülen bu çalışma, tarımsal danışmanlık hizmeti alan çiftçilerin kişisel özellikleri, tarım danışmanıyla ilişkileri, memnuniyet düzeyleri ile sistemde kalma eğilimleri ve danışmanların işletmelere sağladıkları faydalar belirlenmeye ve sistemdeki sorunlara yönelik çözüm önerileri geliştirilmesi amacıyla yapılmıştır.

Danışmanlık sisteminin genel olarak çiftçilere fayda sağladığı anlaşılmaktadır. İzmir ilinin tarım potansiyeli düşünüldüğünde; tarım danışmanı sayısının ve hizmetlerinin talebi karşılayacak düzeyde olmadığı ve danışman sayısının artırılması yanında oda, üretici örgütleri ve serbest tarım danışmanlarına yapılan desteklerin devam ettirilmesi yararlı görülmektedir. Araştırma bulguları, çiftçilerin aldığı hizmetlerin memnuniyetlerini etkilediğini göstermektedir. Danışmanın sorunlara çözüm bulabilmesi, çiftçilerin danışmana ulaşabilmesi, danışmanın çiftçilere ayırdığı zamanı yeterli olması, danışmanın işletmeyi ziyaret etmesi ve çiftçilerin danışmanın önerilerini yapabilmeleri devlet desteği olmasa da çiftçilerin danışmanlık hizmeti alma isteklerini arttırmaktadır. Çiftçiler danışmanlık hizmetlerine ücret ödemeleri durumunda daha fazla hizmet talep edeceklerini ifade etmişlerdir. Çiftçilerden ücret talep edilecekse herkese standart bir ücretlendirme yerine yerel koşullar, işletme özellikleri, ürün deseni, ulaşım olanakları gibi kriterler dikkate alınarak düzenlenme yapılmalıdır.

Danışmanlık hizmetine devlet desteği olmasa da çiftçilerin ücret ödeyerek devam etme isteğinde danışmanların önerilerini uygulayabilmeleri, danışmanın uzmanlığına güven duymaları başlıca çiftçi beklentileridir. Tarım danışmanlarının çiftçilere daha fazla yardımcı olabilmeleri için danışmanlığın yerel

ve ekolojik koşullara, uzmanlıklara göre planlanması ve hizmet içi eğitimlerle danışmanların bilgi ve becerilerinin düzenli olarak artırılması zorunludur.

Danışmanların proje hazırlama becerilerinin ve yetkinliklerini geliştirilmesi çiftçilerin tarımsal desteklemelere başvurma ve yararlanma düzeylerini arttıracak ve kırsal kesimde danışmanlığa ilgiyi teşvik edeceği düşünülmektedir.

Danışmanlık sistemi ile kamu yayımı arasında koordinasyon ve iş birlikleri sağlanmalıdır. Kamunun, sadece denetleyici otorite olarak davranmak yerine, danışmanı yayım çalışmalarında önemli bir paydaş olarak görmesi yayımda çoğulcu yapıyı ve etkinliği arttıracak gibi kırsal kesimde danışmanın prestijini de arttıracaktır.

Danışmanlık hizmeti alan işletmelerde elde edilen başarılı sonuçlar (verim, gelir, kalite artışı gibi) tanıtılarak, hizmet almayan işletmeler de motive edilmelidir.

Danışmanlık hizmeti alan işletmelere mazot, gübre, hayvancılık, makine ekipman vb. desteklerde ayrıcalık sağlanması hem desteklemelerin etkinliğini hem de danışmanlığa ilgiyi arttıracaktır.

Modern ve çevre dostu teknolojilerin, iyi tarım gibi uygulamaların, danışmanlık sisteminde yer alması sağlanmalıdır. Danışmanlar kamu araştırma ve yayımında önemli bir paydaş olarak kabul edilip, iş birlikleri kurulmalıdır.

Çiftçilere sunulan hizmetlerle, işletmelerin girdi, verim takibi vb. gibi ekonomik analizlerinin yapılarak sistemin işleyişi incelenmeli, hizmet öncesi ve sonrası farklılıklar belirlenmelidir. Bunun için de çiftçiye kayıt tutma alışkanlığı kazandırılmalı, mevcut ve sonraki göstergeler, yapılan etkinlikler ve aktarılan bilgiler/uygulamalar düzenli şekilde kayıt altına alınmalıdır.

Bakanlık ve üniversite iş birliğiyle tarımsal danışmanlık izleme ve değerlendirme sistemi geliştirilerek tarımsal danışmanlık hizmetlerinin somut çıktıları ve aksaklıklar izlenmelidir.

Çiftçilerin tarımsal danışmanlık hizmeti alabilmeleri için ÇKS, hayvan, arıcılık vb. kayıt sistemlerine dahil olmaları zorunlu olup, bu durumun tarımsal verilerin daha sağlıklı derlenmesine ve dolaylı olarak da desteklemelere katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Veri Kullanılabilirliği

Veriler makul talep üzerine sağlanabilmektedir.

Yazar Katkıları

Çalışmanın konsepti ve tasarımı: AY, MB; örnek toplama: AY; verilerin analizi ve yorumlanması: AY; istatistiksel analiz: AY, MB; görselleştirme: AY, MB; makalenin yazımı: AY.

Çıkar Çatışması

Bu çalışmada yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Etik Beyan

Bu araştırma, Ege Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 26.09.2022 tarihli, 1608 sayılı protokol numarasıyla onay almıştır.

Finansal Destek

Bu araştırma için herhangi bir finansman desteği alınmamıştır.

Makale Açıklaması

Bu makale Konu Editörü Dr. H. Ece Salalı tarafından düzenlenmiştir.

KAYNAKLAR

- Anonymous, 2022a. İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü. 2022 Yılı Tarımsal Danışmanlık Hizmeti Alan Üretici Kayıtları, 19 s.
- Anonymous, 2022b. Tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetlerine destekleme ödemesi yapılması hakkında tebliği (Tebliğ No: 2021/39). (Web sayfası: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/04/20220406-19.htm>) (Erişim tarihi: Mart 2024).
- Anonymous, 2022c. İzmir İl Tarım ve Orman Müdürlüğü brifingi. (Web sayfası: <https://izmir.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Brifing%202022.pdf>) (Erişim tarihi: Mart 2024).
- Anonymous, 2024a. Yıllar itibarıyla net ve brüt asgari ücret (01/08/1996-31/12/2024). (Web sayfası: <https://www.csgb.gov.tr/media/93379/gunlukaylikasgari.pdf>) (Erişim tarihi: Mart 2024).
- Anonymous, 2024b. Tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetlerine destekleme ödemesi yapılması hakkında tebliği (Tebliğ No:2023/48). (Web sayfası: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2024/01/20240109-8.htm>) (Erişim tarihi: Mart 2024).
- Aydoğdu, M. H. & M. Altun, 2019. Mısır ekimi yapan çiftçilerin tarımsal yayım ve danışmanlık hizmetleri için ödemeye yönelik tutumları: Şanlıurfa örnekleme. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (2): 109-115.
- Boyacı, M. & Ö. Yıldız, 2011. Türkiye’de Tarım Danışmanlığı Modelinin İşleyişi Üzerine Bir Araştırma. E.Ü. Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayım Serisi No:8, E.Ü. Basımevi, İzmir, 101 s.
- Boyacı, M. & Ö. Yıldız, 2014. Türkiye’de tarımsal yayım sisteminde çoğulcu yapının bir görünümü. *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 51 (1): 1-11 s. <https://doi.org/10.20289/euzfd.18957>
- Boyacı, M., 1996. Avrupa Birliği Ülkelerinde ve Türkiye’de Tarımsal Yayım. E.Ü. Tarımsal Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayım Serisi No: 3, E.Ü. Basımevi, İzmir, 21 s.
- Cengiz, N., 2018. Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerinin Etkliliği Üzerine Bir Araştırma. Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, (Basılmamış) Doktora Tezi, Tekirdağ, 179 s.
- Derman, A., 2010. Mardin ilinde Tarımsal Yayımı Geliştirme Projesi Kapsamında Görev Yapan Elemanların Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Sistemine Bakışları. Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Adana, 65 s.
- Gülkök, I., 2015. Avrupa Birliğinde Danışmanlık Hizmetleri ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, (Basılmamış) AB Uzmanlık Tezi, Ankara, 133 s.
- İmamoğlu, H., 2017. Tarımsal Danışmanlık Hizmetlerinin Tarımsal Üretim Üzerine Etkilerinin Analizi Balıkesir İli Örneği. Adnan Menderes Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 104 s.
- Kara F., U. K. Kara & Y. Aktaş, 2009. Köy merkezli tarımsal üretime destek projesi' nin (Köy-Mer) tarımsal yayım açısından değerlendirilmesi: Şanlıurfa İli örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 15 (1): 25-34.
- Kızılaslan, H. & E. Çakmak, 2012. Tarımsal yayım geliştirme projesi kapsamında tarım danışmanlığı sisteminin değerlendirilmesi Tokat İli örneği. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Dergisi*, 29 (2): 73-84.
- Kızılaslan, H. & S. Erdemir, 2013. Tarım danışmanlarının tarımsal yayım ve danışmanlık sistemindeki rolleri ve sisteme bakış açıları (Tokat İli merkez ilçe araştırması). *Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi*, 6: 67-84.
- Koçak, F., 2012. AB’nde ve Türkiye’ de Uygulanan Tarımsal Yayım Danışmanlık Eğitim Sisteminin Karşılaştırılması. Namık Kemal Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, (Basılmamış) Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ, 64 s.
- Newbold, P., 1995. *Statistics for Business and Economics*, Prentice-Hall International, New Jersey, 867 pp.
- Toy, M., 2021. Tarımsal danışmanlık hizmeti pandemide de kesintisiz devam ediyor. *Tarım ve Orman Dergisi*, Temmuz Ağustos Sayısı, 46-49.
- TÜİK, 2024. Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları, 2023. (Web sayfası: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2023-49684>) (Erişim tarihi: Mart 2024).